

Воно було пройнято вірністю ідеалам обікосного господарства, дішаючи і на далі упрвилейоване становище за землеволодінням, що, як було вже сказано, одис тільки давало всі права громадянства. Лишивши політичні права за землеволодінням Солон однаке доступ до нього зробив вільним для всіх класів суспільства, чим негайно-ж скористувалися вільноупущені і метеки. Людність в залежності від грошової оцінки земельової посілості та розмірів зиску була розділена на чотири класи; 500, 300 і 100 медіннів збіжжа були найменші доходи для перших трьох класів. В четверту класу, ж, війшли всі ті, хто мав менше землі або не мав жадібі поземельної власності і політичні права котрих через те були урізані. Цей розподіл був зроблений не для побираання подоходного налогу, а на те аби держава знала від кого під критичну хвилю і в якій мірі вона мала шукати послуг. Публічні права цею реформою поставлено в залежність від того, наскільки хто своєю працею і майном служить державі і суспільству. По духу реформи вже не відмінність і взагалі не походження мають значення, а заможність. Це було кроком наперед оскільки заможність взагалі є діло наживне.

Кредиторами, лижвярами були взагалі люди, що мали справу з обміном і володіли вільними коштами. В жертву натурального, обікосного хліборобства Солон приносить інтереси всіх згаданих осіб, інтереси промислових груп. Особливим законодавчим актом, безумовно революційного значення, всі борги, якими була обтяжена поземельна власність на користь приватних осіб чи держави, були скасовані. Про цей мент своеї діяльності сам Солон писав: "Свідком бути моїй роботі ключу тебе я, мати земля; тягар багатьох стовпів/тоб-то гіпотечних знаків/, що тебе давили знищив я од нині і навіки. Рабою буда ти раньше, - вільна ти тепер." "Рефора Солонова, як в Енгельс/івід ст. 107/, є першою в ряді так званих політических революцій... В великій французькій революції пожертвувано феодальну власність, щоби спасті власність міщанську; в Солоновській революції упада жертвою власність вірителів на користь власності довжників... Від першої аж до послідньої т.зв. політичної революції всі вони були роблені для оборони власності одного роду і переведені конфіскатою, званою також крадіжкою власності іншого роду... Одним словом приватна власність могла бути утримана лише через порушення власності".

На цім місці не можемо не пригадати, як у нас на Україні вивласнені Центральною Радою землі були одночасно зроблені вільними і од гіпотечних обтяжень. Тим же революційним способом, як це робив і Солон. Аби причинити скручення поземельної власності в одних руках Солон установив той максімум землеволодіння, більш котрого афінська родина, під карою штрафу, переступити не могла; подібний же максімум позоставлення землі попереньому власникові встановляє, як законодавство української влади, так і новітнє законодавство всієї Європи.

Стеж, з цього нарису господарства античної Греції другого періоду можна бачити, що в ньому мається далеко йдучий суспільний розподіл праці. Місто є осередком обробляючої промисловости та торговлі, а село тримається хліборобства. В місті одокремлюється промисловість ремісника, а потім і мануфактурана і існує, як самостійна галузь господарства. Зайняті в ній елементи складають спеціальні ремісничі та промислові групи. Також одокремлюється і торговля, як самостійна галузь народного господарства. Вона носить міжнародний характер і обслуговується найбільшок з новочасним світі торговельною флотою. Виділяється спеціальна професія торговців. Торгівля-ж супроводиться розвитком грошових оборотів. Поземельний кадастр Солона з грошовою розцінкою земель показує, як грошові відносини прокладають собі шлях у всі сторони тогочасного побуту. В протилежність старій феодально-родовій аристократії виступає грошова буржуазія, як окрема суспільна класа. (стання комплектувалася з вільноупущеників, а голоським чином з метеків).

Метеки-ж постачали професії: комерсантів, хліботорговців, капіталістів, банкірів, лікарів, артистів, художників, поетів, учених-фільозофів/Аристотель був, наприклад, метеком/, сораторів, судновласників. Бу-
дучи далеко неповним цей список професій однаке показує, як далеко йшов тогочасний громадський розподіл праці. Цього досить аби сказати, що другий період античного господарства Греції, уже дає богатий матеріал для економічних спостережень і висновків. Але перш ніж пе-
рейти до розгляду економічних ідей античної Греції мусимо сказати кілька слів про орігінальний господарчий лад Спарти.

Друга грецька держава Спарта тим цікава для економистів, що вона на чолі з Лікургом переводила в державнім масштабові комунізм до найменших деталей. Дбали про простоту звичаїв і всього побуту спартанців. Не вільно було вдягатися роскішно, або істи. Всі годувалися за рахунок держави. Спарта мала гроши, але билися вони з наказу Лікурга виключно з залива. Така важка і незручна монета годилася для цілів обсліну, але сама по собі не мала особливої вартості, щоби будити у людей спокусу до набування її. В загалі у Спарті нахил до роскошів був спарадованій, бо назбирувати багацтво було неможливо. Цей устрій Спарти мав вплив на творчість Платона, про що буде йти мова в слідуючій лекції.

VII. СУСЛІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ДУМКИ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ.

Рабовласницька господарська система античної Греції одбилася і на господарських ідеях. Вона дала те зневажливе відношення до фізичної праці і до господарчої діяльності взагалі, яке на протязі всієї античної історії поділялося ліпшими людьми Греції. Завдяки-ж ій і тому негативному відношенню до праці створилися несприятні умови для розвитку економічного знання. Охітніше геній грецького народу працював і дав величі досягнення в царині фільозофії, історії та природознавства. В цих то працях і розкидані господарчі думки епохи. За ними мусимойти до істориків та фільозофів.

Та-ж система відбилася і на світогляді світочів грецького народу і не один з самих геніальних греків не одкінув системи рабства; не сказав, що раб не людина, як і всі люди; не сказав, що він є ціль в собі, а не знаряддя в руках других чому подібних з роду щасливіших одиниць. Для раба не находили навіть місця в ряді людей найвизначніші фільозофи того часу. А фільозофами тоді уважали людей, що вміщали в своїм інтелектові всю суму тогочасного знання. Науки тоді були не так числені і не так розвинені, а тому такі особи, як Аристотель міг опанувати всі знання того часу. За нинішнього розвитку людського знання зробити це навіть для геніїв являється просто неможливим. По-чавши з істориків ми переїдемо до економічних думок фільозофів; з часів Аристотеля сі останні виходять майже виключно з метеків.

Історик Рукідід/471-400 до Р.Х./ в великий праці про Пелопонеську війну торкається господарчих проблем. Такі явища, як переселення, завоювання і зрост зовнішньої могутності народів він ставив в тісний зв'язок з господарчими умовами. Він свідомий усе того значіння, яке має економічний фактор в історії. Ідучи методом порівняючим він знаходить аналогії між господарчим походом грецької історії на відомих щаблях розвитку і господарством світу варварського. Стежучи за історією торгівлі він перши констатує, що морське піратство було ранньою стадією в розвитку торгових зносин Атлантичного океану з іншими країнами. І дінсно, як доведено після нього, в ранні епохи, в різних країнах на піратство завжди дивилися, як на дозволений і ніскільки не ганебний промисел

Так законодавство Солона визнавало асоціації піратів. Купцями-піратами являлися скандинавські "вікінги". Візантійські купці ХІІІ віку на морський грабунок дивилися просто як на зайняття, що приносило прибуток. Теж генуїці, а англійська вест-індська компанія стоять на позиції візантійських купців ще в XVII столітті. Зомбарт. Сучасний Капітал, т. I, гл. VI. Історичний підхід Фукідіда і вияснення економічних явищ дали привід Рошуру уважати його за найдавнішого представника сучасної історичної школи в політичній економії, якій К.Менгер закидає, що вона історичний опис змішує з політичною економією.

У другого афинського історика КСЕНОФОНТА /444-353/ учня Сократа, що був вигнанцем і якийсь час жив у Спарті, вже стрібається слово "економія", яке дало назву нашій науці, що, впрочому, у нього означало правила домівництва. У нього ми стрібаємо означення політико-економічного поняття "добра"/блага/. На його гадку одна і та-ж річ є добром для того, хто уміє нею користуватися і не є благом тоді, коли нею не вміють зухитувати. БАГАТСТВОМ він називає лишки добра над спожиттям ін. Його тодішні земляки першорядного значення в господарстві Ксенофонт надає, являючись в цім зміслі попередником пізніших фізіократів, хліборобству, яке на його гадку одно дає державі міцні підвалини і політичної сили. Хліборобство, каже він, дає приемність душі, розмежує дім і робить тіло здатним до всього, що вимагається од свободної людини". Яка праця, з пафосом каже він, - більш підходя для слуг, приемніша для дружини, бажаніша для дітей, миліша для друзів". Нарешті ще одне характерне для його світогляду місце в праці Ксенофonta: "Коли стойте добре хліборобство, то й всі інші заняття розвиваються; коли ж воно занепадає, то й всі інші заняття підупадають, - одинаково як на суходолі, так і на морі." Останню празу основоположник школи фізіократів Кене ставить як мотто до своєї видової праці "Аналіз Голови Економіки" /1766 р./, до в тих словах одбився цілий світогляд фізіократів.

Віддаючи всі свої симпатії хліборобству, Ксенофонт розуміє вже значення ремесла і торгівлі, як основ добробуту. Лише в порівнянні з хліборобством ремісництва, ,каже він, заставляючи працьовника сидіти і дихати кімнатним повітрям, а то так і цілі дні проводити біля огню руйнують тіло працюючих; а там де наноситься шкода тілу, то й душа робиться хворою. Він високо ставив рукомесло в домашнім господарстві для власних потреб.

Порівнюючи з ремісництвом він більше ваги надає торговлі і домагається, аби держава сприяла їй, коли напр., обстоює, щоби з чужими купцями проводилися чесно і з пошаною і скоро та справедливо полагоджували іхні справедливі претензії. В протилежність пізнішій школі-меркантилістів на його думку вивіз грошей в цілях торговельних не є шкідливим для держави. Він переконаний в необхідності рабства, не вважає цей інститут злім і щоб не могли втікати раби радить значити їх тавром. В ділі суспільної організації греків він, противник демократії, стояв за аристократію, але аристократизм його сполучався з комунізмом, що було натуральним річчю. На Сході аристократизм, навіть деспотизм, часто переплітався з комунізмом. Всім розпоряджався деспот, царь, приватної власності в нашім розумінні не було. Сама особа людська і та цілком підлягала державі.

ПЛАТОН /428-347/ не тільки поясняв окремі з явища сучасного йому економічного життя, але виступив з цілим пляном соціальної реформи всіх осіб тодішнього суспільного і державного ладу: релігії, родини, держави і економічних відносин. Це він зробив насамперед в своїм творі "Про Державу/Політея/, малюючи ідеальний плян державного ладу, справді ніде не існувавши. Хоч здійснення сего пляну, каже взагалі не люблячий далеку будущих соціальних устремлінь Інгрэм/івід, ст. 20/ серед пручильної для цієї цілі устроеної старинної суспільності не можна зовсім певно заперечити. Цей плян ідеальної держави був взірцем для новочасних соціальних утопій.

Процес соціального розкладу в ІУ віді до Р.Х. був на увазі у Платона. Середня верства зникла, однакомлювалися два соціальних бігуни: багачі з одного боку, а бідняки з другого. Місцями бідноста складала половину числа всіх громадян. Ворожнеча і прірва між обома суспільними бігунами загострювалася до крайності. Життя ставало невиносимим. "Жаден в громадян, каже рітор Ісократ, не живе безтурботно і приємно, але місто повно відчая. І багачі і бідняки жаліються і голосять". Держава, каже сам Платон, роспалася ніби на дві половини-бідних і богатих, котрі жили вкупі, а були один другому ворожі". Серед такого положення і настроїв природия річ появлялися мрії про цілком інший лад, збудований на основах в першу чергу маєткового рівенства. Ці мрії були дуже поширені в масах, каже Арістобан в своїй комедії "Жіноче народне зібрання" ще до появлення праці Платона, осміює все комуністичні устрімлення своїх сучасників. Ширій патріот з глибоким розумом-Платон бачив, що держава - і суспільство стоять на краю загибелі і був обнайти таким глибоким pessimismom, що його називають Шопенгауером грецького світу. Випадок засуду і смерти /в 399 р. до Хр./ учителя і друга Сократа переповнив терпливість Платона.

Великий мудрець стародавньої Греції Сократ не мав своєї школи, не писав книжок, а в розмовах особливо з молодю, яку учив думати, пропагував свої погляди про різні суспільні питання і так зробив величезний вплив на всю пізнішу фільозофію, в тім числі на економиста Кене. Вороги його за те, що він підриває віру в богів і ніби то розважає молодь, дібалися засуду на смерть. Приятели Сократа давали йому змогу втісти од присуду, але він виходячи з того, що не може стояти держава в котрій судові присуди не мають сили, всетаки вмер, підлягши вироку, котрий всі уважали несправедливим. Неправим є проф. Віппер, коли в своїй "Історії Греції", уважає Сократа представником анархічної секти. Навпаки, підлягши судово-му вироку він заявив себе крайнім державником, своєю смертю поставивши перед людськістю проблему про право на бунт проти державних законів. Сяж кара на горло самого добродійного та справедливого з усіх громадян, який так картав демагогів, остаточно переконую Платона, що Аттика потребує самої радикальної перебудови всього ладу на одмінних засадах. Негативно ставлячись до виродленої під його час демократії, аристократ в походження і аристократ духа, з захопленням, яке нагадує пізніших Руссо та Толстого, ідеалізує він стародавні часи, коли люди буцім то були прості та добрі і беручи за взірць теократично-египетську та аристократично-спартанську держави в діалозі "Держава" малює він свій ідеал послідичного устрію. Далеко позираючи в обснгу Фільозофії, створивши в ній школу ідеалістичної політики він виявляє дивовижну мішанину наївності і геніяльності. Знаменитий грецький фільозоф, як слушно назначає автор-монографії про нього-німецький історик фільозофії Віндельбанд, не розумів перемін в господарськім побуті своєї батьківщини і хотів обернути освічених торговельно-промислових греків в благочестивих хліборобів. В цім відношенню, як справедливо гадає проф. Новгородцев, Платон нагадує пізнішого Л. Толстого. Про них в даннім разі правильним буде сказати: той, хто постійно дивиться вгору, келсько орієнтується на землі, або, що далековіді завжди зле бачить у себе під ногами.....

Сократ, од імені котрого ведеться розмежування, уважає, що з часу, коли вияснюється, що один чоловік не в силах задовільнити своїх потреб без підмочі других - певстають людські єб, еднання, родини, посилки, міста, і, наречі, цілі держави. Першою з них потреб є надбання харчів, другою - житло, третьою - одяг і т.д. Позаяк єдині люди не можна з успіхом віддаватися кільком заняттям, він гадає, що для держави-ї в цім виявляється погляд Платона на необхідність розподілу праці, що ще ширше обстоюватиме пізніше Адам Сміт, буде зручніше, як в ії складі одні будуть тільки хліборобами, другі каменярами, треті - ткачами, четверті - кожемяками і т.д.

Звідци-ж у Платона весь народ розпадається на три стани. З них на чолі держави він ставить стан фільозофів, котрому припадає та місія, яку в египетськім, а перед тим уже в індійськім суспільствах мали пропоки. Рівненележно-ж ві станами тих старійших суспільств другим станом у Платона є вояки, а третім-ремісники, торговці та хлібороби. Пре четвертий, найнижчий стан не має мови, бо в Афінах його складала безправна рабська група. Як в людській душі є три окремі здібності-розум, почуття та воля, так і в державі є т.ч. три стани, що посідають якості: фільозофи-мудрість, вояки-мужність, а третій стан-уміркованість. Вся увага Платона зкупчена на вищих двох станах-правителях і вояках. Третій стан береться в рахунок тільки, як необхідне зло і на нього реформа власності чи родини не поширюється.

На правителів по проекту Платона мусить виховуватися ті з громадян, що виявлять природній нахил до фільозофії. Після науки, яка мусить закінчитись на 35 році життя, майбутні правителі повинні ще пройти практичний стаж на службі державі в нищих цівільних і військових рангах. І аж, як здобудуть знання і життєвий досвід, та коли ім буде 50 літ, вони можуть бути поставлені на чолі управління держави. Такі строгі вимоги ставив правителем Платон обурюючись порядками сучасної Йому єгипетської демократії, де за державні діла бралися люди, що не розумілися на іх і не мали і табої підготовки, якої вимагалося в самих простих ремеслах. Воякам Платон намічає також свою систему виховання, в якій могутню ролю має відогравати релігія. Але не сучасна Йому грецька релігія, по якій боги злостяться, інтригують, займаються любовним фліртом, б'ються і ведуть між собою війни, -таку релігію Платон відкидає, -а релігія основана на вищій моралі і справедливості. Гімнастика мусіла зробити вояків фізично сильними і дотепними фаховцями, а релігія і наука-справедливими та добрими.

Але одного виховання Платону ще за мало, він хотів би так укладти державний лад, аби у правителів і вояків відняти всі можливості ухилятися від виконання державного обовязку. Він бажає усунути в них прирідну прагнущі до багацтва і не зважує ім рук родиною. Для цього він проектує усунути для вояків приватну власність і індівідуальну родину, засівши для іх спільне майно і спільність жінок і дітей. З, єднанням дружніх пар буде робитися під спікою мудрого уряду і прагнутиме цілі, щоби родилося здорове покоління. Будуть сполучати в шлюбі ліштих жінок з ліштими, а рідними з подібними ім чоловіками, а щоб не було приводу до досади і ображення буде робитися по жеребкам. Діти слабі-мали знищуватись. Мети виховання не мусіла знати своєї дитини, що виховуватися на державний конт. і в тім напрямку, який держава знаходить потрібним. Все це для того, аби вся група вояків злилася в одну родину, в якій всі люди одних літ будуть вважати себе братами, старші всіх молодшими-дітьми, а старі-унуками. Від цього держава набула би по думці Платона сили і единства і всі пособляли би одим другому, як близькі родичі. На третій стан, хліборобів, торговців, ремісників ся реформа сем, і і власності зовсім не поширювалася; ім не одводилося жодного місця а ні в управлінні державою, а ні в захисті її. Порівнюючи з дійсністю положення третього стану він принизив, в той час третій стан брав участь в управлінні державою, але це робив Платон умисне не вважаючи демос здібним до керування державою. Лишки виробництва третій стан мусів віддавати на прожиток правителів та вояків, останні все мали споживати гуртом. Тобто спроектований Платоном комунізм мав не виробничий, а лише споживчий характер. Такий суспільний ідеал Платона.

В ньому де-хто вбачає вістника соціалізму наших днів в чам криється глибоке непорозуміння. Справді, для своєї держави майбутнього Платон проектує скасування приватної власності, але лише для вищих станів, третій підлеглий стан лишається з правом приватної власності. В наших суспільствах зараз є як раз кавкази-памуючі кляси володіють власністю, а підлеглі часто позбавлені її; а соціалісти вимагають скасування всікої приватної власності, -це перша різниця. Друга-сучасні соціалісти прагнуть

скасування всякої експлоатації людини, проект же Платона передбачає і на далі визиск людини людиною в самій жорстокій формі рабства. Як син рабовласницької доби, Платон прямо висловлюється за необхідність рабства, виключаючи з того лише еллінів. Третя-держава Платона має виразно аристократичний характер в протилежність демократичному ідеалу сучасного соціалізму. Нарешті, про що буде йти мова далі, комунізму/прінципово антиндівідуалістичному/ не слід змішувати з соціалізмом/даючим місце індівідуалізму/, ці річі по суті різні. Одвернувшись од сучасної аттичкої дійсності Платон брав матеріал для своєї комуністичної утопії з минулого/Індія, Египет/, або хоч і з сучасного, але другої країни, суворої комуністичної Спарті. Правителів і ہояків звільняє від господарських жлопотів по прикладу Спарті. З практикою-ж комуністичної Спарті подібний і його проект, як в примусовий спосіб дійти здорового та сильного народонаселення. До відкінення умовностей в побраннях могли привести його і спостереження колективних шлюбів у диких народів.

В другім своїм творі "Про закони" Платон, розочарований не вірить вже в можливість здійснення свого попереднього пляну соціальної реформи. В ньому він допускає вже власність, але дбає лише про усунення перівномірностей в її розподілі. Не повинно бути ні бідних, ні багатих, бо як крайня бідність, так і багатство однаково ведуть до того, що продукція припиняється. Шлюб уже тут у нього свободний, але він радить приймати такий закон "щоби богатирь не шукав жінки богатої". Земельні надії для всіх однакові; вони не можуть зкупчуваця в одних руках ні через одружіння, а ні шляхом одержання спадщини. Турботою про справедливе розподілення богатств Платон хоче запобігти суспільним розрухам і зберегти державі мир і кріпость. Тут, як і раніше держава в нього, а не особа людська, вище всього.

В сій праці, "Про закони", ідея підлегlosti людської особи державі і духовній владі/статівм і теократізм/ проведена ще далі ніж в діолььогах "Про державу", за що проф. Віппер називає Платона великим інквізитором.

Під назвою "*Atlantis*" залишилися після Платона уривки ще одного соціального роману, що мав доповнити Політею. Його зміст ніби то почув Солон під час перебування в Египті з ціклю тамтешніх храмових оповідань. По той бік Геркулесових Стовпів/міні Гібралтар/ на одним з островів Атлантичного океану щасливо проживав народ по правилам лішої держави доки не запанували в ньому стремління до багатства. Після цього мир зник, запанувала несправедливість, приходить Божий страшний суд.... В початку нових часів свою ідеальну державу так само комуністичну серед океану теж на острові під назвою "утопія" помістить Томас Мор...

Для економічного світогляду Платона характерним є його постійно зневажливе відношення до торгівлі і ремесла. Він вважає їх необхідними, вважає необхідним для обміну стан купців, появленим особливих ринків обміну і знаків, що облегчували його, грошей; при тім гроші на його гадку не є багатство, а служать тільки знаряддям обміну. Лише для повноправних громадян віддаватися торгівлі і ремеслам не личило, він полішив їх на обов'язок рабів та чужинців. Торгівля, тому що призначається Платоном ганебним зайняттям; для повноправних громадян вона була чимсь приижуючим і займатися нек вони не сміли. Визначаєчи необхідним існування грошей в "Законах" він домагаєтьсяся, як найбільшого обмеження в уживанні дорогоцінних металів у внутрішніх зносинах. Забороняє позичати гроші на процент і продаж в кредит, а віддавання позиченого капіталу чи боргу за товар поставляє на волю довжника.

Переходячи тепер до величного ученика Платонового-Аристотеля ми поперед мусимо відзначити тут, що як той так і другий справили величезний вплив на тих, хто поділяє честь зватися батьками політичної економії-на Кене і Сміта. З них основник школи філософії-Кене більш наслідує Сократові і Платонові, а робоначальник англійської класичної школи в політичній економії Адам Сміт-Аристотелеві. В пристосуванні числового методу до дослідження суспільних явищ Кене йде за Платоном, що видко з мотто взятим з "Законів" і поміщенім на однім зі своїх творів, яке каже: "Е бажаним, аби кождий, хто покликаний до керування державою, відавався студіюванню чисел і при тім не тільки поверховому". Навпаки, Адам Сміт був проти такого методу схиляючись до історико-фільозофичного методу Аристотеля, котрого в свою чергу не приймали філософії. З другого боку Сміт хоча і не посилається просто на Платона, але очевидччи, якож Он же в своїй *Geschichte der Nationalökonomie*

partie / 1922 р. част I стор. 34 %, що він для своєї науки про розподіл праці черпає натхнення в відповідних образів Політеї. Лише у Платона розподіл праці є наслідок ріжниці природних нахилів з чого слідує обмін; навпаки у Сміта розподіл праці є наслідок обміну він /розподіл/ викликає пізнішу ріжницю людських здібностей, які природні у всіх індівідів і в головних рисах є однакові.

АРИСТОТЕЛЬ, Учень і критик Платона, жив з 384 по 322 р. до Хр. Порядячи з метеків він одкинуши забобони свого часу, був одруженій з донькою бувшого раба, і належав, таким чином, до четвертого стану суспільства. Як довгочасний учитель Олександра Македонського він обертається в найвищих колах тодішнього суспільства, що постачило Йому всеобічний матеріал для спостережень. Перебування-ж по-за коловоротом нублічного життя давало Йому можливість зоставатися безпристрасним спостерігачем і бути незалежним та обективним в своїх висновках. Дотримуючись аристократичних поглядів Аристотель, як і Платон, уважає, що тільки два вищих стани повинні мати політичні права; стан третій, що безпосередньо задовольняє матеріальні потреби суспільства, хлібороди, ремісники і торговці- до політичних справ, на його думку, нездібний і мусить триматися в строгій підлегlosti вищим двом станам. Автор більш ніж хто з попередників надає уваги промисловій групі та їх збагаченню, але не може скласти своєї сімпатії до ойкосного господарства. Навіть більше, він торкається китової обстановки рабів і хоч стверджує необхідність рабства, але силкується знайти для того теоретичне оправдання. Одкідаючи метод Платона, який - *à priori* - конструктивав ідеальну державу, аби потім її оселити на землі, Аристотель з історично державних форм, критично розважаючи, вибирає найбільш підходячі, йде емпіричним або індуктивним методом, але не виключно ним. Знання у нього мають до дідання, як з фактичними, так і з ідеальними річами, глибокі спостереження суспільних фактів з, єднується у нього з надзвичайною силою абстракції. Економічні погляди Аристотеля розкидані по його ріжним творам: головним чином в працях "Про Політику", та "Етика", почасти з уривків дійшовшої до нас "Економики" та в трактату "Про Атенську державу".

Аби досягти найбільшого щастя, - так укладаються соціологічні думки Аристотеля, - люді об'єднуються в суспільства. Прообраз держави Аристотель вбачає в родині, яку він вважає асоціацією нищого порядку, бо вона баується на інстінктивнім горянні чоловіка до жінки, дітей та рабів. Як механічний союз родин далі слідує община, але найвищою формою людських обєднань являється держава. Коли людина може існувати і без родини, то вона не може існувати по-за державою і суспільством.

Без жадного звязку з державою і суспільством живуть лише ті, котрі по своїй природі стоять, або нище людини, як аврина, або вища неї, тоб-то боги. Але раби у нього стоять по-за суспільством, рабство він, як і Платон, цілком виправдує і відносно його розвиває цілу теорію. По його словам воно коріниться в низькій природі деяких людей, - в їх обмежених здібностях. Раби-ті люди, котрим по самій іх психольогічній природі вигідно бути рабами. Самою прородою одні люди призначенні для того, аби управляти, а другі, щоби ними хтось правив; природа, таким чином, мудро розпорядилася, утворивши рабів. Коже господарство, по Арістотелю, потрібне для себе знаряддя, що може бути живим і мертвим. Раб є таким живим знаряддям в руках пана. Давши пораду, як з рабами треба поводитися, Арістотель кінчав іх фразою: "але жарч є зарібкою платнею раба", в якій вчувається вираз пізнішої, висловленої в XIX віці, відносно зарібкої платні робітників, теорії, яку Лассаль прозвав "залізним законом зарібкої платні".

Арістотель розріжняє два способи економичної діяльності. Один-природний, обмежений на домоводстві, куди належить польовання, рибальство, годування худоби і хліборобство; його завданням є виробляти на власну споживу і являється він основою прожиття і політичної діяльності шляхетних повноправних громадян. В певнім протитенстві до цього природнього способу стоїть, названий хрематистичним, звязаний з виробництвом на обмін, з обміном, з грошевим обміном, який стремить до необмеженого збагачення і є не гідний свободних громадян, бо опертий на безграницій жадобі зиску, та на прагненні не до загального добра, а до єгоістичних інтересів поодиноких осіб. З цього дуалізму господарчої діяльності "Економіці" він одводить пеклування для потреб власного спожиття, створення споживчих цінностей, а "Хрематистиці" - мінове господарство, ділання з міновими цінностями. Так намічає він, відомі сучасній політико-економічній науці споживчу і мінову цінність добре пояснюючи це на прикладі чоботів. Як чоловік має чоботи і носить іх сам, то вони для нього мають СПОЖИВЧУ ЦІННІСТЬ, а коли він промірює іх на якісь інший предмет, то - МІНОВУ. У Арістотеля є гадка, що дає право, напр. проф. Желєзнову, вважати його предтечою психольогічної теорії цінності; та гадка може бути передана так: Коли ми оцінюємо якесь господарське добро, то основою нашого вибору являється те, на скільки корисною є данна річ. Господарчих благ люді бажають, як засобів длясяння якоїсь цілі і тягне іх до них постільки, поскільки вони годяться для здійснення мети. Така оцінка, як кожний вибір, звичайно субективна, тому то і господарська цінність будеться завжди на субективній підставі.

ГРОШІ виникли з незручностей обміну продуктів на продукт і слугують потребам обміну. "Гроші, каже він, є початок і кінець обміну". Він розумів все, що гроші хоча і вживаються на основі суспільної згоди, мусять бути з матеріалу, що має незалежну, внутрішню вартість. Але, нарешті з благородного металю-золота, вони не уявляють з себе багацтва, а є лише "знаком" багацтва. Можна назбирати багацько грошей і протягнути навіть за недостачою самих необхідних речей. Мідійський царь Мідас, розповідає при цім Арістотель, був страшенно жадний. Він надбав багацько золота, а ще молив богів, щоби того золота збільшилося. На прохання Мідаса Вакх зробив так, що всі предмети, котрих він торкався, оберталися в золото. Це радувало Мідаса. Але коли він скотів істи й пiti, та торкнувся страви і води-вони так само обернулися в золото. Кінець кінцем він був знайдений мертвим на кучі золота. Таким чином ми бачимо, що золото дійсно не є багацтвом, коли на його купах людина може змерти з голоду, як за нього не можна дістати предметів споживи. Арістотель розуміє під БАГАЦТВОМ не посідання значної кількості дібр, а доцільне користування речами, прояв розумної діяльності людиною у відношенню до господарчих благ. До надмірного багацтва Арістотель ставився негативно: "найбільші несправедливості, каже він, люди роблять

ранк лишків, а не з нужди в необхіднім, напр. стають тіранами не для того, щоби не тримтіть від холоду."Надмірне багацтво і крайня бідність перешкоджають людині йти за вказівками розуму."Богачі, каже він, робляться нахабами і великою мерзотою, бідняки-злодіями і дрібною мерзотою".Через те, не в урівнованні майна діло, а треба дійти товс, аби люди більш досконалі з природи не хотіли мати, а гіршими могли мати більше, як у них вже є.

Подібно до того, як політична діяльність не родить людей, але користається ними в тім вигляді в якім дає їх нам природа, каже Арістотель, так рівно сама природа.... мусить дати людині все те, що ОКДадає насущну потребу для її життя, а завдане економичної діяльності полягає в тім, аби всим тим зкористатися, як треба. Так Арістотель в своїм розумінні продукції підійшов близько до того означення, яке дано продукції Міллем: Людина своєю умілістю не може створити жадного атому матерії; сама висока техніка продукції, творячи продукт, робить лише переміщення атомів, та зміни в формах матерії.

Арістотель ставлючись позитивно до натурального обміну між виробниками, напр. хліба на вино, вважав противною природі річей професійну торгівлю, розраховану на надбаннє зисків, та зрист грошей. Гроші придумані на те, щоби посодити обмінові, але по ним побираються відсотки, коли з грошей самих витягають зиск, а процент є гроші з грошей, то є ними роблять не те для чого вони призначенні, і тому все що на одній мінбі засновується, як противне природі, ганьбиться правом, а побираання відсотків є ганебне лихварство. Ця виставлена Арістотелем і маюча широку прихильність у Середні віки теорія лихварства збудована на змішуванні двох речей: зиску од грошей, як мірила вартості, або валюти/акцію, ажіотаж/ і зиску від грошей, як фонду на продукційні цілі. "Трудно вибачить, каже Онкен /"Гесістіссе"/ ..., 43/, цю помилку Арістотелю, бо в його часи в Атенах уже було широке капіталістичне господарство. Вже скорше можна вибачати се Середнім вікам, що за свого натурального господарства мали гроші тільки, як мірило цінностей і посередника обміну", а не як самостійний маєток від поруч з повемейбним.....

У Арістотеля можна знайти зародки пізнішої Мальтусової теорії народонаселення. Він радить урядові дбати про те, аби була відповідна пропорція між тереном а кількістю населення. В засобах перешкоджаючих надмірному зростові людності він опріч полової поваддержаності до шлюбу і пізнього побрання не спиняється і перед запобіганням народженню та знищеннем новородених. Він каже, що лишки населення загрожують соціальному спокію, а недватка, рідке населення, може загрожувати державій незалежності.

В протилежність комунізму Платона, як він виявився в Політі, Арістотель є індівідуаліст, виступає проти пересадної підлегlosti оди-
АІПЧ державі і проти обмеження особистої свободи та ініціативи. По Його думці кожда людина мусить мати відомий простір для свого особистого індівідуального життя. А воно було би дуже стиснене, як би була вілкинута власність, що по Його думці має глибоку основу в людській природі, тому він стоїть за приватну власність, лише рівномірно розпреділену між людьми. Далі він гадає, що людина має потребу в відомім інтересівнім почутті сімпатії, а це можуть її доставити відносини до дружини, дитини, батька, матері. Тому він висловлюється проти спільноти жіноч і за право батьків на дітей. Не буде родини, говорить він, то не буде і вищого громадського союза-держави. Висловлюючись проти ідеала Платона-единства держави, осягнутого зстертям індівідуальних ріжниць, знищеннем сем'ї і державним вихованням молодого покоління, Арістотель каже що держава може існувати тільки в тім разі, як вона

числитиметься з бажаннями індівідів, та буде складатися з різноманітних індівідуальностей та індівідуальних груп. Як же ж держава піде в єдинство більше ніж потрібно, вона перестане бути державою. Ця думка мов скерована проти сучасного державного централізму.

Ми обмежемося на цій короткій характеристиці соціально-економичних поглядів великого фільозофа Греції. Різні автори звертаючись до різних виявів його многосторонньої ерудіції спиняються ще й на наших згадностях в поглядах Арістотеля з пізнішими школами, часом зовсім протилежними. Так напр. Інгрем в сімпатії Арістотеля до хліборобства вбачає деяку спільність зі школою фізіократів. Он же в Арістотелевій пораді, у прикладі з фільзоводом Фалесом, як збогатитися через монопольне захоплення всім потрібних предметів, вбачає вияв гадок, що пізніше знайдемо ми в меркантилістичній політиці. Не має також недостачі і в переоцінюванні Арістотелевих заслуг на економічнім полі. Так, напр., Отто Ефферц в своїй праці "Athen und Roden" порівнюючи погляди Арістотеля з поглядами новіших економистів, як напр. К. Маркса, признає йому більшу правильність методологічних досліджень та вищу точність теоретичного аналізу. Але по-за всим цим, історичним фактом є кольосальний вплив економичної доктрини Арістотеля на Середньовікове суспільство, з чим ми зустрінемося пізніше. Не можна вважати його творцем економічної науки, але попередником у всякім разі, як його "Хрематистика" є безсумнівно попередницею сучасної нам науки політичної економії. Слідуємо по Арістотелю фільзовофічні школи стародавніх часів для економіки дають надзвичайно мало.

АРІСТІПА /435- до Хр./ осібника Кірінейської школи в Фільзоводі варто згадати тому, що до його науки прив'язують т.зв. гедоністичний прінціп, од греческого слова "гедоне", що значить задоволення або насолода. Сей прінціп, "з найменшою витратою досягти найбільшої вигоди", - під назвою "господарчого прінціпу" відображає нині в політичній економії визначну роль. Протилежною цій була Кінітська школа заснована Антіфеном, що стояла на "аскетичному прінціпі". Першому з цих напрямків слідував ЕПІКУР /342-271 до Хр./ зі своєю школою, другому ЗЕНОН /340-270 / зі стоїчию школою

Грецька культура, а з нею і фільзовія отрачували місцевий характер, а поводі ставали культурою світовою, своєю удільною валою еллінізуючи світ, - точніше його городські шари, не зачіпаючи сільських, яку продовжували жити по своїм предковічним місцевим звичаям. Для нашої дієціпліни з цегочасної фільзовії вистарчить згадки, що епікуреїзм в XIX столітті був в манчестерській, а потім в марксизмові. Основоположник цього останнього, К. Маркс, будучи студентом, опрацював про Епікура свою докторську дисертацію. Стоїки мають ту історичну заслугу, що вони раніше ніж хто інший, прийшли до ідеї рівноцінності всіх людських істот, а в тім числі значить і рабів. Стоїцизм же ляг в основу доктрини про натуруальне право, на ґрунті якої стала потім фізіократична система в економіці. Думка-ж про те, кіби то в стоїцизмі вперше в світовій історії була розвинена теорія анархізма, на чим стоять Л. Штейн, а за ним Георг Адлер/останній в праці "Geschichte des Sozialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart" 1899 р./, базується на хибнім змішуванні індівідуалізму з анархізмом. Якесь вчення може бути надзвичайно індівідуалістичним і навіть анархічним, а тим часом не бути анархізмом в сучаснім зміслі цього слова. Стоїцизм космополітичний і індівідуалістичний, але надзвичайно консерватський і ніколи не революційний, як те ми бачимо з деяких напрямків новішого анархізму. Аналізм прінципово відкидає державу, в деяких своїх напрямках готовий висадити її в повітря, в той час стоїцизм аби не порушувати спокій і душевної рівноваги вважалі не займається державою.

Анархізм кличе людину до революції та агресівності, стобіців до пасівності, до анархії. Індівідуалізм розвивається як буржуазна доктрина третього стану, а новітній анархізм, як доктрина працючого четвертого стану суспільства.

УІІІ. РИСИ ГОСПОДАРСЬКОГО БИТЯ ПТОЛОМЕЇВСЬКОГО ЕГИПТУ.

Уявим собі роскішну долину річки Нілу в III віці до Хр. Після кавкових перемог Олександра Македонського, створена ним замісьць Персидської абсолютистичної нова ефемерна світова держава по смерті великого завойовника розпадається на кілька держав-одною з них був Египет. Прінціп східного абсолютизму, запанований в повставших державах на руїнах демократії запановував епоха еллінізму, тобто епоха занепаду, за якої одначе творчий геній людськості не переставав кувати нові форми життя, що давали підвіслини для цівілізації на багатко віків наперед. Творчість епохи еллінізму стала основою культури всього римського світу, а через нього і сучасної нам Європи. Одно відкриття йшло за другим. Арістарх Самоський вперше відкрив сонячну систему, Герофіл-перший піонер сучасної фізіольогії, Архімед поклав початок сучасній математиці і механіці. Так у всіх галузях знання робилися відкриття, які людськість зробила знов не раніше, як за сто років до нашого часу.

Всі багацтва Египту є щедрим дарунком ріки Нілу, /слово "ніл"- в місцевій мові значить-чорноземля/; по справедливості Ніл створив Египет". Його щорічні розаливи, даючи багатий родючий намул, забезпечували населення врожаєм і пастівниками, рибою, дичиною, а на берегах ріс папірус, з якого почали виробляти люде папір. Пластична чорноземля давала добрий матеріал, щоб будувати будинки і дворці. З порогів Нілу брався граніт, з Сінайського півострова -мідна руда, а Нубія була богата золотом і слоновою костью. Але всі щедроти Нілу не давалися за дармо. Розливи давали життя хліборобському Египту, але треба було опанувати ними. Треба було вміти затримати воду в одних місцях, а не дати затриматися в інших, вміти зберігти воду по ариках для другої сівби, знати, як розподілити її по неділях, як осушити багнища, або навпаки обводнити пустелю. Потрібний був віковий досвід розрахунків, пляномірної організації праці, продуманої системи насипів, каналів, шлюзів, дреажу, мостів. Ці умовини викликані природою примушували, аби Египет був одним суцільним хліборобським господарством, під центральним владом, що розпорядждалась би працею населення і керувала господарським життям країни; аби в Египті складалася абсолютна бюрократична монархія, з фараонами, синами бога, на чолі, що іменем бога розпоряджалися працею і майном населення як хотіли. Звичайно періоди концентрації влади давали значний творчий підйом, але в недрах цієї централізації лежали і зародки розкладу. Централізм дуже значні вимоги ставив населенню, бюрократія, що оточувала фараонів не забувала і своїх інтересів, багато з того, що бралося від населення приставало до рук цих урядовців-посередників. У населення падала працевдатність, не вистарчало сили волі та охоти обстоювати свою країну, воно слухало людей, що стояли за роздроблення країни і не хотіло протистояти нападам зовні. Через це періоди централізації і самостійності Египту бували кіроткі порівняючи з періодами феодального розпаду і підлегlosti завойовникам, звичайно кочевницьким відсталим, порівнюючи з Египтом, народом.

Як для ассирійських та персидських завойовників так і для Олександра Македонського Египет був лише одною з його провінцій, що мала платити йому щорічні усталені рати. Для наступника-ж Олександра-Птоломея Сотера Египет був вже царством самостійним, такою-ж самостійною

державою він продовжував залишатися і для наступників Птоломея, що загалом пропрималися в Єгипті під ім'ям Птоломеїв більш ніж три століття, аж до 30 року до Р.Х., уесь час операючись на найняте македонсько-грецьке військо і дбаючи про "сите" існування тубольцям.

Звичаєве право фараонів на працю і на маєток населення Птоломеї в згоді з греческими порядками перетворили в закони, що стальною павутинкою обплутали все життя єгиптянина. Все населення було на строгому чоті і одбувало державну панщину в різних її формах. За Птоломея II філадельф та його наслідника Евергета од пів і до одного міліона населення було зігчано, щоби осушити та каналізувати багнисту та пустельну місцевість фаяма. На кожде значне будування, переїзд урядовців, на пожвальні експедиції та охорону наднільських шлюзів, гатів і т.п. постройок - як на панщину, одриваючи її власної роботи бралося місцеве населення. Однаке по-за цією державою панщиною кожний єгиптянин мусив робити і на самого себе.

Звичайнік єгиптянин був фаховим хліборобом, ремісництво було підсобним промислом. Його зараддя виробництва - земля окремим особам не належала, кім в кого не було постійного участку, вона не була й общинною. І власником був царь. Кожда посілість мала при собі окреслений терен і приписане до неї населення. Всю й обробляло означений терен на правах річної аренди, або аренди на один сезон. По-року урядовці робили перемір землі, розбивали її на гатунки, назначали чим вона повинна бути засіяна і означали яка частина продукту повинна бути віддана державі. В люблій момент могло все владне чиновництво якогось селянина з однієї місцевості перегнати обробляти землю в місцевість або навіть губернії другу.

Власністю селянина вважалися його дім, двері, домова і дворова обстановка та його хліборобське приладдя. На випадок неакуратних виплат аренди, чи численних податків означена власність конфіскувалася і продавалася. Не можна було вважати власністю селянина його робочий скот - від корови/коней в Єгипті не було у селян, а верблюди появилися там не раніше римських часів/. Бики і корови вважалися царською худобою, трималися на учиті і розділялися між участками землі і державчими тик участків відповідно потребі. Як не вистачало мужицької скотини адміністрація реквізувала скотину у прівілейованих державців і оддавала її у селянське використання під час обробки землі. Навіть приплід од робочої скотини не був власністю селянина. Ішаки були більш звязані зі своїми господарями, але все ж за тимчасове користування треба було платити державі частину заробітку в формі спеціального налогу на ішаків. Селянне могли тримати кілька овець, кіз, свиней та гусей, але платили за те спеціальний налог. Всі випаси: луки, багнище, навіть поле після косовиці, були власністю держави і за користування брався особливий налог. Єгипет вже вживав многопольну систему. Більшість грунтів давало і другий посів трави. Але трава та належала державі. Як під засів хлібом, так рівно і під засів травою грунти здавалися державою в аренду селянам. Насіння на засів видавалося селянинові державою і поверталося після косовиці разом з виплатою аренди. На якісі сотні тисяч пануючих клясів все останнє многоміліонове селянське населення було в положенню, якого не можна назвати рабством, бо на гуртом, ні по-одинці вони не продавалося і судилося в судах де розбиралося справи і прівілейованих клясів, але це населення не було й свободним. Професор Ростовцев находить в даним положенню селянсьть паралель з наими бувши державними кріпаками, і з селянами, що сиділи на "вотчинах" бувших московських княїв. Нашому зімовому глухому сезонові в житті селянства відповідав у єгиптін час розливу Ніла, час безділля. Використовуючи власне цей час фараони руками єгипетських селян побудували Маріївські

пірамиди і Фіванські храми. Птоломеї знайшли інший вжиток свободного часу єгипетського селяниня.

Поруч з хлібом для людей, а травою для скотини важливим продуктом істившим, для освітлення, гігієни тіла - були масла. Тому весь збір з засіву льону, коноплі, касторової трави і інших маслянистих рослин йшов державі. Урожай цих рослин йшов на державні мануфактури і там особливими приписами до кожної майстерні робітниками з тих-же селян переробляся в масла. Вироблене-ж масло передавалося особливим концесіонерам продажи в роздріб з обов'язком продавати по твердій ціні. Ця монополізація чи націоналізація, каже проф. Ростовцев, лише почас-ти була спадком минулого, головним же чином звна була наслідком економичної політики Птоломеїв та іх поміщиків. В свій час, як і рослини масла, льонова тканина на продаж і на вивоз, а також шерстяні ку-лими робилися переважно в храмових майстернях. Птоломеї поклали цьому жінець, як і взагалі поклали кінець господарській незалежності храмів і їх політичній ролі. Храми продовжували виробляти тільки те, що було потрібно для культу і жреців. Все останнє виробництво включаючи і шерстяні тканини взято було державою в свої власні руки. Виробництвом для ринку займалися спеціальні ткачі-професіонали, що були в державі на улоті. Їх стапки теж були на улоті і під контролем, вся їх робота цілком йшла на те, щоби виконувати замовлення держави за оплату. Від держави-ж одержували вони і сировий матеріал, як і робітники на заводах по виробці рослинних масел вони називалися "приписаними до доходів держави". У всіх чисельних галузях промисловости Птоломеївського Егілту спостерігається одна і та-ж система монополії та державних концесій. Так, напр., виріб любимої їхніми Египтян-пива, що вироблювалося з ячменю, так сіно і збут були привілеем держави. Держава здавала пивні лавки і завод концесіонерам, однакала їм ячмінь і солод. в кредит, приставляла до них сидільщика і одержувала всю виручку одраховуючи з неї собі: за сирій матеріал, іноді помешкання та іменин, відсоток з ціни виробленого пива і можливє утримання сидільця. Останнє йшло пивоварові-концесіонерові. Пиво продавалося по твердій ціні, що установляла держава.

Та-ж система монополії і концесій поширювалася на продукти, що добувалися в недрів землі/сіль, натр., котрий замінив міло, м'ятали, камінь також на рибу, хліб, м'ясо, сир, чинець шкіру, взуття і т.д. /Оплата-ний петлями економичної опіки і фінансового висмоктування селянин-египтянин, коли йому не можна було витерпіти, одмовлялся їд праці, страйкував, тікаючи в храм під захист богів, аби пересідити там доки не зменшуть скільки небудь надмірних вимог. Але Птоломеї-ж і сами виступали, як боги і на цій підставі посилали своїх номархів/вроді колишнього справника/, аби він вигнав іх звідти. Іноді, коли завдяки зовнішній війні чи довгій бійці суперників за Александрійський престол, центральна влада ставала плохшою, народ підіймав проти влади повстання ховаючись в багницях і зарослях Дельти. Така була політика Птоломеїв відносно міліонів єгипетського населення, інакше Птоломеї ставилися до переселенського елементу, всіх тих македонців, греків, сірійців/жидів мало-азійців, що по запрошеню прийшли експлантувати тубольців разом з чужою египтянам Птоломеївською дінастією і складали з себе адмініструючий і військовий елемент. Зайшлі елементи, останніх чужими для краю, добре розуміли, що на них самих базувалася влада Птоломеїв і воїни закликані, щоби посодити держати під своєю короною маси єгипетського люду. Ці приходьки були виковані переважно на індівідуалізмові грецької держави-міста, місцеві, як видно з вище-наведеного в своєрідному східному деспотичному комунізмові. От-же в економічній політиці Птоломеїв що до зайлих елементів виступає спроба сполучити східний комунізм з західним індівідуалізмом, спроба, що підказала на один з тих засобів, які пізніше були примічені Римським імперією до розв'язки майже то-ж задачі лише в порівнюючи більш

грандіознім масштабі.

За Птоломеїв захжалі елементи складали з себе три групи. Адміністрація починаючи з міністрів і йдучи вниз по ієрархічній драбині складалася майже виключно з македонців та греків. Армія починаючи з генералів і кінчаючи солдатами була з ме-египетських елементів загальною кількістю в 200-300 тисяч. Нарешті, до третьої групи належали зайшли дільці, що шукали наживи з приложением своєї енергії і де-яких капіталів. Думають, що в початках Птоломеївського панування в Єгипті всіх захжалих елементів разом було не менше пів-міліона, кількість яка по-всій мірі зростала.

Найняти армію не можна було приставити до такої роботи, яку потім давали римлянам для своєї, по набору набраній армії на окраїнах держави, заставити будувати шляхи, водопроводи, лінії фортець та оборонних валів. Щоби не держати своєї армії на кошт населення Птоломеї стали наділяти солдат землею. Одвоювані грецькими інженерами земельні площи у пустель і багнищ одводилися солдатам. Та солдати могли одриватися од них походами, а позаяк египетська земля мусила оброблятися щорічно, бо в протиції разі вогня знов могла обернутися в пустель чи багнище, то арозуміло через що солдатам давали землю в тимчасове користування. Фактично землю обробляв селянин-египтянин, за частину продукту, яку одержував з нього солдат. Однак не всі солдати були вже такими трутнями. Річ в тім, що в солдатській наділ, крім зразу придатної під хліборобство землі входила частина площа, яка годилася під посадку садових рослин і засів маслянистих трав, коли тільки ту площу через дренаж або обводнення привести в культурний стан. Засів на осушених або обводнених участках маслянистих трав відплачувався багатими врожаями. Засадка ж земель виноградом і садовою заохочувалася премією: такий участок повертається в спадкове володіння і не повертається державі навіть коли солдат переставав нести військову службу. Пролом цей в загальній Птоломеївській системі, що не визнавала права населення на спадкове володіння землею, здається стався під впливом попередньої практики персидського панування в Єгиптові. Бажання осісти на землю у солдат було так, велико, що в ІІ віці до Р.Х., коли придатних земель не засталося вільними, воїни охоче брали в наділ запустілі, одичавші без обробки землі.

А щоби урядовці були міцнішими звязані з країною, щоби свої збереження воїни не вивозили, а тратили в країні, підіймаючи її хліборобство, промисловість і торговлю - Птоломеї і групу урядовців стали наділяти землею, даючи їм в Файюмі величезні /до 10.000 арур-кільком тисячам наших десятий/ наділі. Як і в Росії в епоху кріпацтва, разом з великими "даренями", "жалованнями" участками землі, давалося держателю участка одну чи кілька населених деревень. В склад участка, як і солдатських наділів, входила частина придатної, а друга частина такої землі, яку потрібно було раніше осушити або обводнити. Той-ж мотив вигоди од культивування маслянистих рослин і переход в спадкове володіння заражених земель виноградом, садами чи оливковими гаями спонукав тих тимчасових, особистих, і при тім пръкарних держателів державних земель при допомозі і під контролем держави братися за хліборобське господарство. В умову таким держателям ставилося крім меліорації ще и створення на теренах маєтку нового населеного пункту. Приписка деревень до маєтку мала метою забезпечити сільсько-господарське підприємство робочими руками причім, як колись в Росії до Катеринівської епохи, приписані державі селянини ставилися в адміністративну і економічну залежість од держателя маєтку. Він одповідав за правильну виплату державних налогів і податків. Годині під хліборобство землі цей держатель-кощесіонер здавав в аренду сусіднім селянам, здаючи частинами і землі, що потрібували і меліорації.

Для переробки сирівців свого маєтку, ячменю в пиво, льону і шерсти в тканину, молока в сир і т.п. такий концесіонер притягував в овій меблок фахівців. Так в місцях де ще нещавно була пустеля розцвітала праця й життя. Од цього оживлення пустині вигравала насамперед держава, бо під одповідальністю держателя концесії орендарі платили аренду державі; за виноградники, сади і скотину платилися значні налогої своїми поземщиками; ремісники і інші підприємці отдавали значну частину своїх зисків перш усього державі. Вигравали від концесій і самі держателі іх, інакше вони-б. не шукали за подібними "подарками". Меліоративні роботи не були так дорогі, бо робоча сила сплачувалася в розмірі харчування робітника. Тільки що одвоюовані під культуру землі давали значний урожай. За орендарями остановки не було; про те була держава, переселяючи в фаем селянські общини; перспектива вигідності всіх цих притягала і добровільних індівідуальних орендарів в Греції. Переселенцями-ж греками комплектувалися і кадри ремісників. Переход же закультивованням промисловими рослинами площ в спадкове володіння концесіонерів примиряло іх з одходом пахаті назад державі, коли вона того схоче. Лише самим египтянам-хліборобам, що робили і на державу і на концесіонера не була вигідна згадана система її військової і чиновницької роздачі земель. Свое невдоволення тубольці виявляли страждами, конфлікти між концесіонерами і селянами були звичайним явищем.

Торговці, ремісники, ростовщики и тому подібний промисловий елемент в масі своїй збиралася в Александрії, що швидко розросталася в світовий порт, один з найголовніших центрів тогочасної світової торгівлі і найбільший з центрів тодішньої промисловості. Один з сучасників перших римських імператорів писав: "В Александрії ніхто не сидить без діла: хто відуває скло, хто робить папір, хто тче льонову матерію. У кожного своя спеціальність.... але у всіх один бог-гроші". В ній були майстерні і мануфактури. Александрія володіла таким виробництвом папірусу, що з нього жила ціла армія робітників /Г. Сальвіолі/. Капіталізм в античному мірі. Вид 1922 р. стор. 138 /. Імператор римський Адріан, одвідавши Александрію в 134 році після Р.Хр. помітив, що вона обогатилася в той час, ук Рим біdnів, а біограф Адріана одмічає опріч того, що в ній навіть сліпі і подагрики находять собі працю.

До Александрії причалиє ціла флотілія річних і морських кораблів. Предметом зовнішнього торгу були-оливкове масло, раби і тканина. Експортери і імпортери виступають, як посередники між державою і зовнішнім світом. Існують вже вьюгні і зивозні пошліни на предмети торгівлі. Александрійські імператори, власники склепів і торговельних контор, та експортери складають з себе особливу корпорацію напів-урядового характеру. Монополії, полумонополії і концесійна система промисловости не виключала її приватної ініціативи. Між державою і виробниками та споживачами Птоломеї поставили суду посередників, переважно грецьких дільців, одкупників і концесіонерів ріжного характеру. Наприклад, монополія рослинного масла в цілому здавалася на одкуп великим підприємцям якогось району. Рівнолежно з урядовцями одкупщики стежили, щоби здавався сирівець, розпреділювався на заводах, виготовлялося добре масло і, нарешті, щоби вироб передавався місцевим торговцям-концесіонерам. Одкупщики одповідали перед державою за свій одкуп в означеній сумі, і удержували на свою користь все що перевищувало цю суму; за недхватку відповідали своїм майном і майном своїх поручителів. Концесіонери продажі були самостійними підприємцями. Вони отримували свій продукт від одкупщиків, брали лишок на свою користь, недхватка-ж покривалася ними. Заробляла держава, заробляли одкупщики та концесіонери, лише вся ця система важким тягарем лягала на плечі виробників та споживачів.

Перші п'ятдесят-шістьдесят літ держава Птоломеїв під скарги египтян процвітала. Але еже в кінці III віку до Р.Х. почався занепад.

На час появлення Римлян казна і Птоломеї ще були богаті, але країна впада в злідні. Маси населення, що працювали на державу, одкупціків, чиновників не витримували - стражкували, тікали в багнища, повставали під керуванням жреців. Римчяне, опанувавши Єгиптом, наперекір своїм традиціям, зберігати на провінціях попередній лад, не в силі були зберігти ту вперше в історії пророблену спробу "етатізму", що сам вже валився і на руїнах якого зростали великі феодальні володіння. За римлян позиції етатізму здавалися одна за другою, робилися великі уступки приватній власності в галузі хліборобства, промисловості і торговлі. Не проявивши себе в галузі економичного будівництва римлянє, попустивши проявитися приватній власності, не внесли в цей прояв жодної системи, через що й не досягли особливих наслідків. /Порівняти працю проф. Ростовцева "Государство и личность в хозяйственной жизни Птоломеевского Египта", в журн. "Совр. Записки", Париж 1922 р. Кн. X/.

ІХ. ГОСПОДАРЧИЙ ПОВУТ РИМУ.

З оповідання про заснування Риму видно, що *Родина Катона*, Римський народ появляється на арені історії складаючись з племен; в кождім з них було по 10 курій /у греків братрій/, а курія вміщала в собі по десять родів, *gens*. У римлян як і у греків спочатку держава уявляє з себе сонячі родів. Натуральне, майже виключне тоді знаряддя продукції - земля у спільнім та нероздільним користуванні родів, аж доки рід - *gens* -, не розпався на окремі родини. Після цього появляється можливість для окремої родини обробляти землю незалежно від сусідів, і так повстало поземельні власність, але поняття власності було інше ніж нині. В Римі ранньої доби поняття приватної власності прикладалося до тої кількості землі, яку могла обробити окрема родина. Цей "heredum" в ранній період римської історії для сільської родини дозволявся лише двом куперам садибної землі /кгер=I прус.торгу, або 0,23 нашої десантини/; опісля до нього додавався участок степової землі, якого повний розмір був не більше 20 кгерів. Що ж до лісів, луків та пастівників, то ними кожний член общини користувався в розмірові своїх потреб. Зі зростом рабів окремі *famili* захоплювали площи, що перевищували потреби родини і не могли бути оброблені іншими силами. Відрізнення від *heredum'a* такі поземельні площи стали називатися латіфундіями. Начальники родів, що обиралися зі старіших-*senes* -старий/ і що з себе складали сенат, поволі починають вибиратися, все з тої-ж самої родини закріплючи вплив таких родин, що дає початок клеменній шляхти. І вже в ранній період ці шляхетні патріціянські /од слова *pater*, -батько/ родини пересічно володіли до 30 гектарів /гектар=1.Об дес./ доброї землі. До Катона латіфундіями уважалися володіння в невеликою площею: 50 гектарів складали вже латіфундію. Та ось римський народ студає на шлях завойовничої політики, однією чумих теренів, і ідея латіфундії розвивається і змінюється самий погляд на поземельну власність. Однією Римом землі у підбитих народів Італії почали бути *заямні* у користуванні попереднім власникам без права продажу землі, це було *ager privatus*. Останні-ж землі Італії, як і всі землі по-за нею, так званих провінцій, облягається власністю цілого римського народу, так повстало *ager publicus romane*. Ймовільно, що в ранній період вся *ager publicus* справді розпреділялася в користуванні біднішим римським громадянам. Але далі завойованими од чужинців землями держава розпоряджалася в той спосіб, що одну частину відпускала на правах приватної власності колонистам в римських громадян, другу здавала в спадкову аренду з 5-10 % від річного виску; нарешті, останнє землі оповідало власністю не римської скарбниці, а цілого народу і, щоби вона не лежала необробленою, і вільно було захоплювати, робить *occupatio*, кожному римському громадянинові в безтермінове користуваннє за десяту частину врожаю хліба, а п'яту частину масла та вина. Фактично-ж одначе мали силу робити

захвати і притім великими площами не всі громадяне, а лише ті, що мали багацько рабів, скоту, реманенту, одним словом богаті та заможні люди. Платня за зайняті державні землі не вносилася, а, таким чином, зроблена окупація без жадних витрат переверталася в спадкове володіння сенаторів і всадників. Так повставало на основі брутального захвату дуже неравномірне розподілення земельних дібр, які зі спадкового володіння по праву давності оберталися у власність. За століття до Христа, в часи Варрона, лятіфундією є вже площа в 250 гект., століттям же пізнішою Р.Х. такої площи для лятіфундії вже не досить, в часи Колумела істнують вже такі величезні володіння, що власник в один день не міг іх об'єхати. Люди побогатше в цвітучий період Римської історії, який припадає на II вік до Р.Х. і по II вік після Р.Х. уважають задоволеними своє честолюбство, коли мають великі земельні обシリ у всіх підбитих країнах, у богатих родин бувало по 20-30 і до 40 маєтків іноді на всіх провінціях імперії. В переводі на геометричну міру лятіфундіарна власність у найбогатшого з Римлян, Краса-повертувалася 250.000 гект., а про Агріппу передають, що він коло Херсонеса Таврійського, тобто на південні України, володів площею в 2.475 кв. кільометрів, хоч це не підтверджується, але й в других джерел доведуємося, що там взагалі були великі римські землеволодіння. Більші лятіфундії приходилися на південь Італії, на острова та на провінції. Вони були переважно поширені там де густота населення була меншою, а було більше необробленої землі і панували також навколо Риму в Лациумі. Тут плебеї зруйновані ростовщичеством справді уступили свої *heredias* патріціям, і на 70-100 кільом. навколо дрібна власність уступила місце лятіфундіям, що трималися на рабській праці. По цему було зроблено помилкове заключення ніби велика власність панувала на всім півострові, тоді як справді у всі періоди істинування Риму не вся імперія була покрита лятіфундіями і, що в деяких місцях панувало навіть древнє селянське володіння.

По аналогії з Грецією натуральне античне господарство Риму являлося рабовласницьким хазяйством. Хоч багацько і може більшість господарств дрібних виробників, селян і ремісників, обіходилися без рабської праці і т.ч. рабовласницькі господарства чисельно не переважали, але ці, рабовласницькі господарства уявляють себе найбільшу економічну силу в тодішньому суспільстві. Хазяйства, що не мали рабів, норовили їх набути, простуючи до рабовласницького, як вищого типу, господарства. На ринкові господарства дрібних виробників повинні були пристосуватися до умовин, які створювалися рабовласницькою великою продукцією. Так для нашого часу, хоча по своїй чисельності, а в більшості країн і по загальній кількості зайнятих в іх робочих сил, дрібне виробництво і переважає, - на Україні трудове селянство, - але економично і технично характеризують стадію розвитку підприємства крупно-капіталістичні. Основою замкненого-ойкосного господарства римського з його далеко-сяглим розподілом та спеціалізацією, щоби все необхідне виробити в своєму господарстві. "Ти не думай, що він що-небудь купує", говориться у Петронія про одного лятіфундіярного рабовласника, "все виробляється у нього в домі" / цітую по Бюхеру, 88/. При цім дім це не просто помешкання, як в наші часи, це, як було у греків, картагенців так і у римлян, самостійна господарча організація, об'єднуюча коло себе групу рідних і чужих по крові людей, що спільно проводять господарство на *pater familias*, на батька родини, який не лише розпоряджається всим майном до вподоби, але в рівній мірі навіть життям і смертю всіх членів фамілії; держава окремого індівіда не знає, знає лише семіюві громади і регулює лише відносини між домами, а не поодинокими людьми. Тим більш не знає і право раба-цеї речі в руках пана. Окремий господар, магнат провадить в своїх лятіфундіях господарство уживаючи до того на правах ріхомої власності: а/*Instrumenta matri mortui remanent*, б/*Instrumenta semivisia* - живий реманент маючий голос, але не розмовляючий і, нарешті, в/*Instrumenta vocalia* - реманент розмовляючий, себ-то рабів. Як мертвим, так і живим реманентом, п.

тім числі і уміючи говорити, рабовласники розпоряджалися як хотіли: уживали іх на якусь корисну для себе роботу, віддавали в найми другим, або дозволяли ім взяти самих себе в аренду. Голяндець Т. Помпа, що написа в XVII віці докладну працю про зайняття римських невільників налічує 146 різних функцій, які ними виконувалися. Бюхер каже, що на підставі наявності в іх число можна би було ще збільшити. Що ж до загальної кількості рабів, то різних означенів тої кількости ми приймаємо як найбільшу правдоподібну висновок Белоха. По його підрахунку в першім віці до Р.Х., коли війни викинули на ринок величезну кількість рабів і по бажанню низької ціні, число рабів досягло півтора міліона душ на чотирі з половиною душ свободного населення, причому на долю Сіцілії, країни лятіфундій, приходилося четверта частина всіх рабів. Вся рабська робоча сила римського дому в залежності від місця перебування розпадалася на дві головні групи:

familia rustica - сільську фамілію і на *familia urbana* - фамілію городську. Продукційну роль здебільшого виконувала - *familia rustica*. В кождій лятіфундії управитель і його поміщик з цілим штатом доглядачів та майстрів, що мають під собою більшу чи меншу кількість рабів на полях, виноградниках, в пастухах, куховарах, прядінню, тканню, мають з них кравців, теслярів, ковалів і т.д. *Familia Urbana* розпадається на осіб, що керують господарством, і на осіб, що обслуговують пана та пані в домі і на-зовні. "В самому домі мають зайняття: управитель дому, портієр, сторожі для покoїв звичайних і для гостей, доглядачі над меблями, сріблом, гардеробом, про стіл дбаб шафар, ключник, доглядач комор; в кухні товпиться купа кухарів, дроворубів, пекарів, паштетників, істнують окремі льокаї до накривання столів, до розрізування страв, до пробування їх, до наливання вина; за столом гостей бавлять гарні хлопчики, танцюристки, карлики та блазні. Для особистих послуг панові маються - церемоніймейстер, різні льокаї, купальники, мастильники, хірурги, лікарі, ледве чи не для кожної частини тіла окремий, голяр, чітачі, секретарі і т.д.

Продовживши цей надзвичайно характерний опис Бюхер/івід 89-90/ під кінець говорить: "Тут, тоб-то в оїкос магнатів відбувалося неймовірне марнотратство людської сили; та кінець кінцем завдяки цьому много-рукому організмові замкненого домашнього господарства, підтримуваного грандіозною системою дісципліни та виховання, особиста сила власника рабів зростала в багато тисяч разів, обставина, котра значно сприяла тому, що влада над півсвітом зосередилася в руках купки аристократів". Війна і при тім розуміється побідна була головним з найважніших джерел, даючих основу римського лятіфундіарного господарства, невільницький елемент. Кажуть що в широких розмірах ведені і при тім переможні війни Юлія Цезаря принесли Римові коло міліона рабів. Ми допіру бачили на чию руку припадали користі переможних війн, виявлені чи то в земельних захватах чи в розподілі рабського реманенту; тепер обернемося і до тих, кому Рим зобовязаний був своїми побідними війнами, до селянства.

Середня кляса суспільності в Римі складалася майже виключно з дрібного селянства. З нього-в головним чином складалися ті римські легіони, що дали Римові панування не тільки над всею Італією, але й далеко по-за її межами: на захід-до Великої Британії, на схід-до Кавказу та Малої Азії на півночі-до Німецького моря, на півдні-до Індії включно. Його строго-патріархальні звичаї та сувора дісципліна стали грунтом мужності римської армії і замковничо-об'єднаних досягнень, які випали на долю Римської держави.

Селянство було основою Римської могутності, але постійні походи і нові завоювання руйнували його добробут в десятки способів. На головніших з причин занепаду ми тут спінняємося. Часам перед сотні і тисячі рабів, що часто зкутими працювали по лятіфундіях римських магнатів і при тім рутинними засобами, ненавідмінно рабовласників і кленучи самою працею, не могли розуміється дати технічної переваги пересічному рабовласницькому підприємству в порівнянні з господарством самостійного дрібного селянина, але завдяки надмірному відміску рабської праці, завдяки тому, що вона буде

дешева, -латіфундіарне господарство мало всем таки перевагу, бо одні і ті самі продукти сільського господарства воно могло продавати дешевше, інші господарство селянина, а ця конкуренція зле відбивалася на господарствах дрібних виробників, що іноді мусіли винести деякі яківщина своєго господарства на ринок, аби за те придбати надостаточних в своєму господарстві напр. ремісницьких виробів.

Потім, відколи Римом були підбиті такі хлібородні провінції, як Сіцилія, Мала Азія, Египет, з них римська держава брала відразу контрабудці, а потім податки величезною кількістю хліба. Доставлений в столицю він продавався за пів-ціни, або іноді роздавався навіть за дурно. Це все була конкуренція і для самих латіфундій, але зменшуячи ринок збуту для римського хліба, вона так само била і по господарству селян. Впрочому вплив цього підвозу на занепад місцевого сільського господарства обмежується округою самого Риму, до 100 кілометрів. З більших сухопутних віддалень Італії за тодішніх кепських грутових шляхів доставляти збіжжа в Рим не було можливості. Рим жив хлібом приносимим дешевим морським транспортом.

Війни, що являлися головним джерелом і підпорою рабськості, найбільшими тягарем падали на плечі дрібного виробника, селянина. Його сили відтягалися від господарства і розтрінчувалися в постійних походах. На нього-ж падала вага ще й військового оподаткування. Як тільки селянське господарство завдяки вищезазначенім обставинам хоть трохи похитнеться виступав на сцену ще один, санкційний фактор руинування селянства - лихварство /ростовщичество/. Воно відносило і двох формах. Насамперед в формі *пекунії*, під котрим розумілося таке боргове зобов'язання, по котрому забезпеченням повороту боргу був сам боржник. На випадок несправності його обертали в раба. Поруч з ним виступають лихварські позики нижчим класам населення. Це був, напр., хліб і звичайні солдатоні, що не міг займатися хліборобством, або плебеїв, який впав в бідність. На випадок з урожаю не вистачало на віддачу, то несправного довжника чекало рабство. Наведені надзвичайно Суворі наслідки боргових відносин являються загальною рисою в первіснім праві всіх народів європейської раси. В Римі-ж довгове право служило для патриціїв засобом тримати і дрібне селянство і плебеїв не тільки в економічній, але і в політичній залежності. Цим і пояснюється чому суспільству класичного світу присуще призирювано-негативне відношення до торговлі, а одночасно воно толерантно ставилося до лихварства. Лихварством бо займалися представники пануючого робовласницького класу. І цім же є одна з причин суспільної боротьби. Насебеї виступають проти патриціїв і, щоби звільнитися від боргів домагаються, як то в загалі часто робила біднота античного світу, заведення великого ювілейного року.

Крім того, окружуючи свої поземельні володіння римська знать йшла на честь далі самого спекуляції. Як що під час купівлі дрібних участків власники не згоджувалися добровільно їх продати, то магнати не спинялися перед тим, що ЗАХОДЮВАЛИ селянські володіння і без купчих кріпостей, синопіць. Звичайно робилося так. Коли хлібороб був на полі, магнат вигоняв його жінку і дітей з дому і, спираючись на довершений факт, примушував селянина піти на згоду з ним.

Всі ці і подібні чини причини вели до того, що в той час, як латіфундіарна поземельна власність поширюється, на другім соціальнім полюсі, у селянства, подекуди земля виприскає з рук. Починаючи з Північного після Р.Х. племінів списки того часу показують постійне зменшення свободних хліборів і разом з тим здібних для військової служби громадян. В цені 139 року налічувалося боєздатних 328 тисяч громадян

154 " " " " 324
147 " " " " 322 " "
191 " " " " 319 "

Чевоз те, що все господарство латіфундій провадилося рабською працею